

Digitális változatosság

Szerző:

Merkovity Norbert, Politológiai Tanszék, Szegedi Tudományegyetem, merkovity@juris.u-szeged.hu

Szeged, 2008. január 31

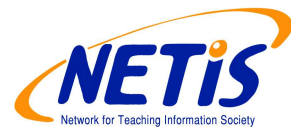
A jelentés megírását és kiadását támogatta:

Education and Culture

Leonardo da Vinci

Az Európai Bizottság támogatást nyújtott ennek a projektnek a költségeihez. Ez a kiadvány a szerzők nézeteit tükrözi, és az Európai Bizottság nem tehető felelőssé az abban foglaltak bármilyen felhasználásáért

Tartalomjegyzék

Absztrakt	5
Közösség vagy hálózat?	6
Kétféle hálózat.....	8
1. A kiindulópont.....	8
2. Példák	8
Az aktív–inaktív hálózatok.....	11
1. Az inaktív hálózatok	11
2. Az aktív hálózatok.....	13
3. A különbségek	15
A technorealista jövő.....	17
1. A gyökerek.....	17
2. A technorealisták	18
Bibliográfia.....	19

Absztrakt

A digitális szakadék fogalmát az elmúlt évtizedek során sokan értelmezték, de az információs hálózatokon megjelenő megosztottság a legtöbb esetben elkerüli a kutatók figyelmét. Ez a tanulmány politikai aktivitásuk szemszögéből kívánja osztályozni a digitális hálózatok felhasználóit úgy, hogy az individuumot, és az általuk épített hálózatokat helyezi figyelve középpontjába. Így két alapvető hálózatot kapunk, amelyek ugyan nem találhatók meg vegytiszta formában, azonban kellő fogódzót adnak két teljesen eltérő gondolkodásmód megértéséhez. Ez az eltérés elsősorban az új technológia felhasználásában és a politikai megnyilvánulásaikban érhető tetten. Így megkülönböztethetjük azokból a felhasználókból álló hálózatokat, amelyek az új technológiákat, mint kommunikációs eszközt használják a társadalmi, politikai, gazdasági és egyéb céljaik elérésére. Őket nevezhetjük az online inaktívaknak, míg a másik oldalon lesznek azokból a felhasználókból álló hálózatok, amelyek az új technológiákat eszköz- és célként használják, hogy megvalósítsák szándékaikat. Ők lesznek az online aktívak. A két hálózat elemzéséből kiderül, hogy működésük során magasabb szintű együttműködést valósítanak meg, ami miatt érdemes lesz odafigyelni rájuk a jövőben.

Kulcsszavak

Individuum, hálózatok, adhokrácia, netokrácia, prosumer, Pro-Am, politika

Közösség vagy hálózat?

Steven Barnett 1997-ben a változó politikai tér kapcsán azt írta, hogy az új média az új kommunikációs technológia gyors fejlődését jelenti. Jellegénél fogva egybeköti majd az audiovizuális szórakozást és a híreket, azaz a televíziót és a rádiót; online információs bázisokat és adatbázisokat, amelyek pl. a teletexten érhetőek el; hangátvitelt, azaz a telefont; és az adatokkal való manipulációs lehetőséget, amelyek a számítógépeken tárolódnak. A demokrácia oldaláról tekintve a változásokat, a következő négy végeredmény várható:

1. Végtelen számú információt lehet elérhetővé tenni;
2. Bárki, bárhol és bármikor tud kommunikálni bárkivel, bárhová, bármeddig;
3. Az információhoz való hozzáférés az állampolgár „kisujjában” lesz, és a kényelmüket szolgálja;
4. A hozzáférés potenciálisan univerzális. Szinte minden csatlakozhat mindennel (a számítógéptől a televíziókészüléken át a mobiltelefonig) (Barnett, 1997: 203-204).

Tíz évvel Barnett tanulmánya után megállapíthatjuk, hogy jövője potenciálisan igaznak bizonyult, ha elfogadjuk az álláspontot, miszerint nem számítanak a pénzügyi, kognitív, fizikai, nyelvi és egyéb szempontok. A tudományos élet és a média virtuális közösségekről beszél, amelyek hol növekednek, hol felvásárolják őket, hol kettészakadnak, hol összeborulnak. Igazából még le sem zárult a vita, hogy mennyiben negyedik hatalmi ág a média, amikor már az ötödik hatalmi ágról beszélünk, a blogokról (Gillmor, 2004; Himmelsbach, 2005), amelyeknek a negyedik hatalmi ág feladatain túl, feladatuk hogy ellenőrizzék a hagyományos médiát, kritizálják azt és óvják a politikai befolyásolástól. Ugyanakkor az ötödik hatalmi ágon belül kérdés, hogy létezik-e egyáltalán blogoszféra, amikor csak nagyon kicsi azon blogoknak a száma, amelyek interakcióban állnak egymással, inkább a „magamnak írás” jellemzi a legtöbbjét. Ennek ellenére például a különböző politikai oldalokról érkező blogírók és a politikusok által írt blogok politikai közösségépítésről beszélnek, ahelyett, hogy egyének összekapcsolásáról, azaz hálózatosodásról beszélnének.¹ Még a városi legendák terjedését is kultúrák és közösségek közötti kapcsolatokkal jellemzik, holott a hálózatokkal sokkal könnyebben magyarázhatók akár a városi legendák, akár más információ terjedése.²

Természetesen nem szabad megfeledkezni a hagyományos közösségekről sem. Az internetnek köszönhetően ezek a közösségek változásokon esnek át, és itt elsősorban arra kell gondolni, hogy a könnyedén áthidalható terek és időzónák lehetővé teszik az azonnali üzenetváltást, hívja fel a figyelmet Barry Wellman. Szerinte az információs hálózatok nem fogják eltörölni a valós tér és találkozás fontosságát. Példaként említi, hogy a legtöbb e-mail és chat váltás arról szól, hogy az emberek találkozókat beszélnek meg egymással (Wellman, 2001: 2033). A gond ott kezdődik, amikor az a kép kezd el élni az információs hálózatokra kapcsolódott egyénekről, hogy közösségekbe kapcsolódnak, azokban élnek online mindennapjaikat. Így a társadalomtudományok megpróbálták ezeket leírni, miszerint léteznek „leíró és előíró, lokális vagy globális, térbelileg kötött vagy kötetlen, nyilvános vagy privát, organikus vagy mechanikus, szándékos vagy véletlen, céltudatos vagy céltalan, elnyomó vagy felszabadító, funkcionális vagy diszfunkcionális közösségek” (Fernback, 2007: 52). Jan Fernback szerint a nyugati kultúrában túltelítetté vált a közösség kifejezés, amióta a politika, a kultúra, a gazdaság és a technika

¹ Ellen-, és napjaink talán egyik legjobb pozitív példája Barack Obama, az Egyesült Államok Demokrata Párti elnökjelöltjének honlapja, ahol a hobbitól az előválasztásokig, valóban közösségépítés zajlik.

² A dolgozatomban külön nem térek ki rá, de a városi legendák terjedésével jól nyomon lehet követni a számítógép közvetítette kommunikáció (computer mediated communication – CMC) hálózati logikáját és az orális kultúra változását. Azt láthatjuk, hogy az emberi kommunikáció mindinkább nemlineáris, decentralizált. A multimédia válik az alapjává. A beszélt és az írott nyelv közötti különbségek egyre kevésbé számítanak (Lásd: Fernback, 2003). Ennek azt kellene jelentenie, hogy elvesznek azok az elfogadott nyelvi kódok, amiket mindenki ismer, illetve azt, hogy egy közösség nyelvi kódjai nagyban különböznek egy másik közösségtől. Azonban tudjuk, hogy ez nem igaz. Akkor viszont kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy a közösségek kódjaiban nem különböznek egymástól. Ami szintén nem állja meg helyét. A hálózatokkal viszont magyarázható lenne az eltérő kódbeli tulajdonságok jelentősége.

által is felkapott szó (*buzzword*) lett. Véleményem szerint azonban 1. az emberek nem csoportokban, „közösséگیleg” kapcsolódnak a hálózatokra, hanem egyénileg; 2. ebből következik, hogy az online közösségek megléte nem magától értendő, valaminek lennie kell, amely kiváltja, hogy létrejőjön egy virtuális közösség. Ez a valami pedig nem más, mint a *hálózatosság*, ami közvetlen kiváltója a – Pippa Norris kifejezését használva – töredezett hiperpluralizmusnak. „Az internet egy olyan médium, ahol szinte korlátlan választék és minimális kötöttség mellett dönthetik el a felhasználók, hogy mit nézzenek meg, mit hozzanak létre”, másrészt megoszthatják egymással hasonló hitüket és értéküket (Norris, 2002: 4).

Szem előtt tartva az információs hálózatok – és ezen belül elsősorban az internet – által a hagyományos közösségekre gyakorolt pozitív hatásokat, a digitális hálózatra csatlakozott egyének esetében mégsem beszélhetünk automatikusan közösségekről. Leegyszerűsítve virtuális személyiségek és információk áramlásáról beszélhetünk, amelyben az emberek annak megvitatásával például, hogy hogyan telt a napjuk, mit ettek, láttak, olvastak a nap folyamán, megoszthatják tapasztalataikat. Lefordítva ezt a politika nyelvére, egy nyilvános államot hozhatnak létre, melyben véleményeket cserélnek és versenyeztetnek (Bradwell-Gallagher, 2007: 61). Azonban nem mindegy hogyan teszik mindezt. Attól függően, hogy ténylegesen részt vesznek-e az online hálózatok alakításában, vagy csak passzív szemlélői az eseményeknek két alapvető individuum típust, és így kétféle hálózatot tudunk megkülönböztetni.

Kétféle hálózat

I. A kiindulópont

A különbségek előtt azonban a kiindulópontot kell megkeresni. Ez pedig nem lesz más, mint az individuum, vagyis a felhasználó. Elfogadva a narratív pszichológia tételét, hogy akár csak a naplóírásnál, ugyanúgy az online világban is, az individuum nem reprodukálja, hanem rekonstruálja önmagát (lásd Tókos, 2006: 48-61), megállapítható, hogy az egyén rekonstrukciójában nem köszön vissza egyértelműen a társadalmi helyzet. Hiszen mindenki, aki csatlakozik, ugyanahhoz a hálózathoz és ugyanolyan eséllyel csatlakozik vagy alapít közösséget, illetve mindenki ugyanannak a témának különböző variánsaihoz tud hozzászólni. Nico Stehr (2007) úgy fogalmaz, hogy az új média gyors elfogadásának és elterjedésének hála érzékelhetjük, hogy ezek hatással vannak a társadalmi hierarchiákra éppúgy, mint az egyenlőtlenségekre és a részvételi lehetőségekre is. Tehát, az új technológián megjelenő civilek nem a posztindustrialista társadalomból megszerzett helyüket keresik a hálózatokon, hanem saját utat kezdenek el járni.

Az egyének identitásának esszenciáját Sonnevend Júlia ragadja meg a Google Earth kapcsán: „A kezdetekkor a Google Earth-öt kizárólag a gazdasági elit egyik prominens képviselője, a Google Inc. hozta létre, és ennyiben a panorámafestészet klasszikusan elitista hagyományába illeszkedett, ám ami jelenleg tapasztalható, már eltér a sok évszázados tradíciótól. Több millióan alakítják álmaik, vágyaik, elképzeléseik szerint a Google Earth terét, mely akár a demokratikus kultúra megvalósulásának egyik mintapéldájaként is említhető. [...] Azok, akik számítógépes karaktereiket beépítik a Google Earth terébe, fényképeket töltenek fel, vagy éppen kedvenc épületeiket jelölik ott be, a legkülönbözőbb világokból érkeznek; a nagyszámú egyéni résztvevő miatt a projekt sohasem válhat egyetlen világnézet hírnökévé” (Sonnevend, 2007: 12).

Egyrészt azért nem válhat egyetlen világnézet hírnökévé, mert az állampolgárai a nemzeti eszme és politika táptalaját adó állam határain átnyúlnak, amikor nemzetközi közösségekhez csatlakoznak, mint amilyen például a Google Earth, a Facebook, a Myspace, stb. Másrészt, mert a választók az eddigiektől eltérő logika szerint szegmentálódnak majd a régi államhatárokon belül. A hálózatok további fejlődését a szociális igazságosság és a kölcsönös tisztelet minimum alapja biztosítja. Céljuk pedig a hatalmi rendszer megváltoztatása, illetve azoknak a gátaknak az eltávolítása, amelyek eddig megakadályozták, hogy az emberek részt vegyenek az őket érintő ügyek megvitatásában (SCCD, 2001: 5). Az immár rekonstruált individuummal rendelkező, hálózatokba szerveződő, politikai megnyilvánulásait kifejező állampolgároknak igényeik is lesznek. Ezért kénytelen a politika is észrevenni az új civileket és lehetséges alternatívákat nyújtani nekik.

Ahhoz, hogy a politika alternatívát ajánlhasson, először szegmentálnia kell, amit egyszerűen a felhasználók technológiához való viszonya szerinti kettéosztásában tehet meg. Következzen itt két példa, amelyek reményeim szerint egyértelművé teszik a különbségeket.

2. Példák

2005-ben két gyerek tragikus halála miatt zavargások törtek ki Franciaországban, melynek eredményeként kijárási tilalmat vezettek be Párizs egyes részein és több nagyvárosban. A zavargások idején újságírók arról számoltak be, hogy a különböző kerületek randalírozói telefonon, sms-ben, blogokon és e-maileken tartották

egymással a kapcsolatot, beszéltek meg találkozókat és figyelmeztették egymást a rendőri akciókra. Ezt támasztja alá az is, hogy a francia hatóságok birtokába került több olyan e-mail és SMS is, amelyekben a párizsiakat lázadásra szólítják fel. Azonban Franciaország határain túlra, Belgiumra is áttértek a zavargások, és ott is használtak e-maileket, hogy „megszervezzék” magukat a lázadók. Levélben megadták azt a pontos helyet és időt Brüsszelben, ahol a fiatalok összegyűlhetnek, hogy utána a környéken romboljanak, az ott levő autókat felgyújtásák.

A példa jól jellemzi, hogy egy lokális problémából hogyan lesz sokkal nagyobb földrajzi területet felölelő gond, mint egy nemzetállam. Viszont a határon átnyúló reakciók frissebb és szembeötlőbb példája a következő:

2007 májusában olyan híreket lehetett olvasni a sajtóban, hogy az EU és NATO tag Észtországot az interneten keresztül megtámadta Oroszország. Legalábbis az első feltételezések szerint. A történet a következő: a kis balti állam eltávolított egy szovjet hősi emlékművet, amelyet utcai zavargások követtek. Pár nap múlva, orosz állami szerverek mögé bújva, lelkes aktivisták összehangolt támadást indítottak az észt kormányzati, bankos és média internet szerverek ellen. A világsajtó szájberhaborúról beszélt, azonban nem történt más, mint egy kevés kárt okozó „terrortámadás”. A végeredményen túl az aktivisták még egy dologban hasonlítottak a modern terroristákhoz, az pedig az internet használata. A támadók ugyanis orosz blogokon, fórumokon (és valószínűleg e-maileken) keresztül szerveződtek egybe, akárcsak az interneten hasonló módon egymáshoz kapcsolódó gerillacsoportok és terroristasejtek.

„A XXI. században élünk, ma a háborút már nem csak tankokkal és tüzérséggel vívják.” – nyilatkozta a BBC-nek az ügy kapcsán James Appathurai, a NATO szóvivője (Estonia hit..., 2007). Ez a kijelentés azért fontos, mert arra figyelmeztet, hogy át kell gondolni, hol található egy állam integritása a virtuális térben. Ahogy Arjun Appadurai írja, „a modern nemzetállamhoz a következő klisék tartoznak: egyedüli tulajdonosa széles körű döntéseknek, hogy háborút viseljen, és tartós egyezményeket kössön a béke érdekében. A nemzetállam az, amelynek köszönhetően a társadalmi rend alapállapot a mindennapi életben, amelyet a háború teljes hiánya biztosít. Valamint mély és természetes különbség van a társadalmakon belüli szociális zavar illetve a társadalmak közti háború között” (Appadurai, 2006: 15). Az orosz-észt, vagy korábbról a terrorista-nemzetállam háborúk kezdetével érthető, hogy miért válik az államok számára fontos kérdéssé az állampolgárok szigorúbb ellenőrzése, az új média szabályozása, az információs társadalom stratégia megalkotása, az államhatárokon átnyúló együttműködések szorosabbá tétele, az új globális szereplők, mint amilyen pl. a Microsoft, a Yahoo vagy a Google féken tartása, stb., más szóval az industrialista jogállam információssá tétele. Az újfajta állam létrejöttének nehézségét csak színezi, hogy a klasszikus európai államnak vannak történelmileg és társadalmilag elvárt szerepei, amelyeken nem tud, és a legtöbb esetben nem is akar túllépni. Tipikusan ilyen például az állampolgárokkal szemben vállalt gondoskodás, a nemzeti gazdaság segítése, a történelem és az alkotmány által garantált legitimációs játékszabályok betartása, amelyek változtatása mostanság az új civilek kapcsán válik szükségessé.

A két példában egy hasonlóság van: a civilek az információs hálózatokat használták céljuk eléréséhez. Azonban amíg az egyik esetben eszközként, addig a másikban elsősorban cél- és eszközként alkalmazták.

Az aktív-inaktív hálózatok

Az információs hálózatok segítségével a civilek olyan aktív politikaalkotókká válhatnak, mint amilyen a média. A mód, ahogyan a hálózatokhoz nyúlnak determinálja azt, hogy milyen csoportba kerülnek a felhasználók. Aktívak lesznek a példában említett orosz „szájberharcosok”, míg az inaktívak csoportjába a digitális hálózatokon szervezett francia zavargások résztvevői kerülnek.

Az aktívak netpolgárok, akik ismerik az érdeklődési körükben fellelhető ismertségi hálózatok működési módjait, és nem egy esetben manipulálni is tudják azokat. Az inaktívak a hagyományos, úgynevezett offline körökben mozognak otthonosabban, azoknak a manipulálásához értenek inkább. Az ismertségi hálózatok az inaktívak esetében az offline élet kiterjesztését jelentik. Emiatt az új technológiát elsősorban mint a célhoz vezető eszközt használják. Az aktívak az eszköz mellett a célt is ugyanitt találják.

Más szavakkal, az aktívak információs hálózatok használata közvetlenül visszahat a technikai rendszerre, míg az inaktívak az alkalmazások és rendszerek befogadói, akik nincsenek közvetlen kölcsönhatásban a rendszerrel, de hozzájárulnak annak evolúciójához. Manuel Castells az internetre nézve ezt a megkülönböztetést a termelő és fogyasztó felhasználók terminológiával választotta szét (Castells, 2002). Szerinte a termelő felhasználók hajtják előre az új fejlesztéseket, a fogyasztók pedig az így nyert eredményeket használják. Mivel a castellsi felosztás a közösség miéртjére keresi a választ, jelen tanulmány pedig – egy lépéssel visszalépve – az individuumok által teremtett hálózatok működésére, így csak megkötéssel alkalmazható az aktív-inaktív hálózatok felhasználói leírására a termelő-fogyasztó különbségtétel.

Értve az eltérő logikákat, már részletesen is szét lehet választani a két csoportot.

I. Az inaktív hálózatok

Az elnevezésük nem azt a momentumot kívánja megragadni, hogy az inaktív hálózatok cselekvésüket tekintve passzívan kezelik az új technológia adta lehetőségeket. Ellenkezőleg, hálózataik nagyon is aktívak, viszont mint azt már jeleztem, olyan offline hálózatok digitális továbbéléseiben kell őket keresni, mint amilyenek a környezetvédő, emberi jogok védelméért küzdő, globalizáció ellenes szervezetek, vagy esetleg egy ideológiai mentén, mint amilyen a kommunizmus, neofasizmus. Míg az előbbi szervezetek céljaival könnyű szimpatizálni, és könnyű mögéjük állni, addig az ideológiai hálózatok már-már a földalatti mozgalom jegyeit viselik, annak minden üldöztetésével együtt, ugyanakkor az új technológiának köszönhetően a nagyközönség különösebb erőfeszítés nélkül elérheti őket, és nem utolsó sorban a különböző hálózatok is elérhetik egymást.

Az inaktívak esetében általában igaz, hogy tagjaik már meglévő hierarchikus viszonyokba tagozódnak, amelyeknek megvannak a maguk gócpontjai, ahonnan bármikor mozgósíthatóak mind a virtuális, mind a hagyományos tagok. Viszont nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy mozgósítás közben – akárcsak a példában említett francia zavargások résztvevőinél – a hierarchia gyakran felborul, vagy egyáltalán nem is létezik. Különösen igaz hogy nincs hierarchia, ha a hálózatot a választók demokratikus deficit érzete indítja be.

Működése közben a szervezelméletből ismert *adhokrácia* lesz úrrá az inaktív hálózaton. Az adhokrácia kifejezést Alvin Toffler alkotta³ a bürokrácia ellentétéjeként, vagyis amikor a döntéshozatal – a folyamatosan újrasztrukturalódó környezet következtében – a tagok és az egységek közötti állandó egyeztetés nyomán jut deklarálásra. Manapság erre jobb platformot nem is lehetne találni, mint a digitális eszközöket és hálózatokat.

Az adhokrácia nyilvánvaló működését akkor lehet látni, amikor az inaktív hálózatok az utcára vonulnak. Egyben ez ad magyarázatot arra is, hogy egy alapvetően gazdasági fogalomból hogyan lesz politológiai fogalom. Az adhokrácia részletes leírását Howard Rheingold tette meg, és utána nevezi a szakirodalom az ilyen megmozdulásokat smart mobsnak. Rheingold szerint a régi (telefon, média, adatbázis-tárolók) és az új technológia (elsősorban az internet, mobiltelefon) összeolvadásának köszönhetően mára a „*dumb mobs*”-t felváltotta a notebookokkal, gps-ekkel, PDA eszközökkel, 3G alkalmazásokat használó telefonokkal felszerelkezett smart mobs (Rheingold, 2002). Egyszerűbben tudják mozgósítani magukat, emiatt ha a hatalommal való összetűzésről van szó, sokkal könnyebben tudnak mozogni, mint azt láthattuk a 2005-ös francia zavargások idején. Szorosan ehhez a fogalomhoz kapcsolódik, csak az esemény hosszúságában tér el a flash mobs, amely rövid idejű, villám akciókat jelent. Közismert példája a Critical Mass elnevezésű kerékpáros felvonulás, amely valójában nem flash mobnak indult. Az első alkalommal 1992-ben, San Franciscóban megrendezett eseményt, a világhálónak köszönhetően, azóta a Föld számos pontján megszervezik. Az esemény lényege, hogy a kerékpáros felvonulók magáért a kerékpározásért tekernek át a városon. Legtöbbször az útvonalat és a célállomást sem határozzák meg. Nem kérnek semmiféle médiatámogatást, miközben kisebb-nagyobb fennakadásokat okoznak a közlekedésben, magukra vonva ezzel a figyelmet.⁴

Nem meglepő, hogy az így szerveződő flash és smart mobokat a mindenkori hatalom és annak különböző egységei is figyelemmel kísérik. Így az sem meglepő, hogy például a magyar rendőrségnek is megvan a maga értelmezése, hogy mit jelent a hagyományos értelemben vett demonstráció, a smart mob vagy a flash mob. Tóth Gábor, budapesti rendőrfőkapitány, az újságírók közelmúltbeli spontán demonstrációjáról⁵ az Index portálnak adott interjújában a következőket mondja:

„Flashmob volt már Budapesten többször, kint voltam akkor is, amikor járókelők sétáltak egy-két percig az Andrássy és a Bajcsy kereszteződésében, tudok arról, mikor a Nyugatinál kispárnával akcióztak a résztvevők. Most is tudtuk, hogy valami hasonló készül.

A rendőri vezetőknek tudniuk kell különbséget tenni: ide kimegy 30-40 újságíró, felveszi a presszes mellényt, fényképez, de nem lesznek szónoklatok, nem lesznek transzparensok. Nem egy klasszikus politikai demonstrációról van szó, néhány percig tart, aztán mindenki elindul haza” (Király-Spirk, 2007).

Ezek szerint flash mobról akkor beszélhetünk, ha egy jól behatárolható tömeg a digitális hálózatokon szerveződve, konkrét céllal kivonul az utcára (de legalábbis egy nyilvános helyre), majd dolga végeztével, ami párnacsatától szőnyegvásárláson át interjúkészítésig bármi lehet, hazamegy. Az adhokrácia a szervezésben nem jellemző, inkább csak a kivitelezés sajátja.

Követve a gondolatmenetet, a smart mob szintén digitális hálózatokon szerveződik. A cél nem feltétlenül egyértelmű, még akkor sem, ha például a demokrácia deficit helyreállítását nevezi meg annak, mivel könnyen

³ Az adhokrácia (*ad hoc*) szó az „ad hoc” – rögtönzött, és a „–krácia” – uralomban levők összessége szavakból áll össze. A kifejezést első alkalommal a Future Shock (1970) című könyvében használta Toffler, amelyet a gazdaságtan értelmezett tovább.

⁴ Ugyan tipikus példaként szokták emlegetni a Critical Mass kerékpáros felvonulást, annyit azért meg kell jegyezni, annak ellenére, hogy az esemény főszervezői előszeretettel nyilatkoznak flash mob oldalaknak, a Critical Mass nem tipikus flash mob megmozdulás. Már csak azért sem, mert az első, 1992-es esemény idején nem is lehetett volna az új technológiák segítségével megszervezni, mivel azok még nem voltak úgy elterjedve, mint manapság. Viszont abban, ahogy lebonyolítják az eseményt, és nem egy esetben összetűzésbe kerülnek a rendőrséggel és az autósokkal (mivel nem bejelentett megmozdulásról van szó), már igenis flash mob jegyeket viselnek magukon. Ez alól a magyar Critical Mass mind szervezési fázisában, mind lebonyolításában kivételt képez. Az első igazi, már valóban az új technológia segítségével lebonyolított flash mob megmozdulást Bill Wasikhoz, a Harper’s Magazine szerkesztőjéhez kötik, aki 2003-ban Manhattanben egy boltba szervezte a megmozdulást, ahol, a tudósítások szerint, ezer ember egyszerre akart „szerelemi szőnyeget” vásárolni.

⁵ 2007 novemberében Budapesten egy nem bejelentett demonstráció alkalmával az intézkedő rendőrök két újságírót is előállítottak. Ez ellen az újságírók egy flash mob keretében tiltakoztak.

lehetnek olyan „melléktermékei”, mint amilyen a zavargások, gyújtogatások, rongálások, stb. Inkább az érzelem hajtja, semmint a szervezettség. Miután célját nem lehet egyértelműen meghatározni, így azt sem lehet előre tudni, hogy mikor ér véget, vagy egy nyugvópont után mikor szerveződik újra. Az adhocrácia mind a szervezésben, mind a kivitelezésben fontos jellemzője a tömegnek.

A hagyományos demonstráció abban különbözik a smart mobstól, hogy nem az információs hálózatokon szerveződik, könnyen definiálható a célja és nincs ad hoc jellege – már csak azért sem, mert kivitelezése megállapodáson alapul.⁶

Mint láthatjuk az inaktív hálózatok megfigyelése egyszerű. Más a helyzet az aktív hálózatokkal, amelyeknek minden lehetőségük adott arra, hogy az úgynevezett mély web⁷ oldalain építkezzenek, és jobb esetben csak az eredményük kerüljön napvilágra. Emiatt az aktív hálózatok feltérképezése nehézkesebb feladat.

2. Az aktív hálózatok

Az aktív hálóját azok a *netizenek* alkotják, akik az úgynevezett. ismertségi hálózatokban (*social networks*), a személyes kapcsolatok helyett online kerülnek interakcióba más emberekkel. Példaként említhetem a Google Earth-öt, vagy a Wikipédiát, azaz azokat a virtuális közösségeket, amelyeket manapság a web 2.0 jelzővel szoktak illetni. A web 2.0-ás alkalmazásokban pedig egy közös elem van, a kommunikáció, legyen az hangos vagy írott, képi vagy mozgóképi. John Dewey (1927) még a digitális technológiák világa előtt a kommunikációról azt mondta, hogy következménye az egymástól függő aktivitásoknak, és ezzel vágyat, erőfeszítést, vagy akciót válthat ki. Tegyük hozzá, hogy ha valakik közösen vágyakoznak vagy cselekednek, akkor elkerülhetetlen a hálózatosodás, majd később a közösség kialakulása.

Az „aktív” elnevezésről szintén meg kell jegyeznem, hogy ez alatt nem a hálózatok folyamatos mozgására gondolok. Ebből a szempontból az inaktív hálózatok mozgékonyabbnak mondhatók, mint az aktív hálózatok. Nevüket valójában a digitális hálózatokon megnyilvánuló aktív jelenlétük után kapták. Fontos ismertetőjejük, hogy átnyúlnak a nemzetállamok határain, a legtöbb esetben nem számítanak a fizikai jellemzők, mint amilyen például a borszín, sőt az is előfordulhat, hogy a beszélt és/vagy írott nyelvnek sincs olyan szerepe, mint a hagyományos kapcsolatok esetén. Fontosabb lesz a minimális technikai hozzáértés, amelyet akkor értünk meg, ha az aktív hálózatokat a castelli termelői kultúra szempontjából vizsgáljuk.

Manuel Castells (2002) szerint a termelői kultúra, innovatív voltából kifolyólag, volt az, amely a kezdetektől meghatározta az információs hálózatok fejlődését. A termelői kultúrát további négy rétegre lehet osztani: (1) A hekker kultúra az, amely a digitális fejlődést nonprofit alapon segíti elő. A nyílt forrás és szabad szoftver mozgalmak kapcsolódnak a nevükhöz, amelyeknek a lényege, hogy egy elkezdett programot minél többen tudjanak tökéletesíteni, emiatt a szoftver forrását mindenki számára nyílttá, azaz elérhetővé teszik. A hekker kultúrát az ajándékozás gesztusa tartja életben. (2) A techno-meritokrata kultúra tagjai, szabályok és szokások mentén, szintén a digitális fejlődésért dolgoznak, azonban a hekkerekkel ellentétben ez a kultúra profitorientált, emiatt a fejlesztések forráskódjait nem adják ki, a saját zárt hálózatukban oldják meg a felmerülő problémákat. „Ez a kultúra hisz abban, hogy a műszaki-tudományos fejlődés eleve jó, az emberiség előrehaladásának a záloga.” (Castells, 2002: 48). (3) A virtuális közösségformálók azok, akik felhasználják, esetenként evangelizálják az előző két kultúra eredményeit. Társadalmi hálót vonnak a termelői kultúra köré az együvé tartozás, a közös gondolkodás és a kölcsönhatások révén. Itt találkoznak össze az előző két kultúra tagjai. (4) A vállalkozói kultúra feladata egyrészt a disztribúció a fogyasztói kultúra, vagyis az inaktív hálózatok irányába.

⁶ Ilyenek például a szakszervezetek által szervezett demonstrációk, sztrájkok.

⁷ A mély web, vagy deep web azokat az internetes oldalakat jelenti, amelyeket az internetes keresőkben nem lehet megtalálni. Ilyenek például a levelezőlisták e-mailjei, vagy egyes zárt adatbázisok.

Másrészt ennek a kultúrának a profit számít, nem tud mit kezdeni a hekkerek ajándékaival. Emiatt célja a hekker kultúra becsatornázása a techno-meritokrata kultúrába, vagyis a hekkerekből technokraták „gyártani”.

Végigtekintve a termelők négyrétegű kultúráját egyértelműnek tűnhet, hogy az aktív hálózatok a virtuális közösségformálók lesznek, azzal a megkötéssel, hogy az aktívak a többi kultúrából is táplálkoznak. Itt elsősorban a hekker kultúrára kell gondolni, amelynek hagyományai tisztán látszanak a fenti példában említett orosz aktivisták esetében.⁸ Miután az aktívak a digitális hálózatokat eszközként és célként is használják, így használat közben a disztribúcióból is kiveszik részüket, igaz, ebből anyagilag nem profitálnak. Ugyanakkor az aktívak között találjuk meg azokat is, akik átlátják a techno-meritokraták felépítését, és nem egyszer éles kritikával illetik azok működését, miközben ők is azon vannak, hogy valamilyen módon középük kerüljenek. Mint látható, az aktív hálózatok a termelők négyrétegű kultúrájának sok elemét magukba olvasztják úgy, hogy közben mélyebb értelmet nyernek. Emiatt sem használható egyértelműen a castelli felosztás.

Mivel egy felhasználó többféle hálózatnak is tagja lehet, attól függően, hogy adott helyzetben mi foglalkoztatja, tovább kell gondolnunk az aktív hálózatokat. Perri 6 négy tipikus hálózatot különböztet meg. Mielőtt ezeket felsorolnám és áttekintném, meg kell jegyezni, hogy ahogy az aktív-inaktív hálózatokat sem, úgy a most következő hálózatokat sem találjuk meg vegytiszta formában. Azonban arra jók, hogy elválasszunk egymástól a jellemző vonásokat.

Ezek szerint a következő négy tipikus hálózatot különböztethetjük meg:

1. az individualista hálózatokat,
2. a közbeékelte hálózatokat,
3. a hierarchikus hálózatokat és
4. az elszigetelt hálózatokat (Perri 6, 2004: 133-134).

Az individualista hálózatok ritkák, de nyíltak, szívesen fogadják a tőlük távol álló vállalkozó kedvűeket és a közreműködőket. Talán az egyik legrébbi példája a számítógép hobbisták gyülekezete, a Homebrew Computer Club, amely a hetvenes években működött a Szilikon völgyben. Napjainkban a crowdsourcing jelensége fejezi ki az individualista hálózatokat. Az individualista hálózatok lényege, hogy amikor működni kezdenek, akkor odafigyelnek rá a felhasználók, morális mérceként tekintenek rájuk. A közbeékelte hálózatok azok, amelyek gyakoriak ugyan, de behatároltak, mert a hasonló helyzetűeket igyekeznek összekötni az információs térben. A hasonló helyzet alatt nem az anyagiakra kell gondolni, hanem például azonos nézetre vagy azonos pártpreferenciára. A politikai közösségteremtésben, vagy például a fogyasztóvédő hálózatok működtetésében kaphatnak fontos szerepet a közbeékelte hálózatok. A hierarchikus hálózatok ugyancsak behatároltak, de olyan embereket kapcsolnak össze, akik különböző erővel és forrással tudnak részt venni a munkában. Ezek elsősorban feladatorientált hálózatok. Az oktatási hálózatok tipikusan hierarchikusan építkeznek. A piramis tetején a kormányzati szerv található (például kormányzati oktatási portál, online adatbázisok), az alján pedig diákok vannak (például kurzusblogok, jegyzetmegosztó honlapok). Az elszigetelt hálózatok a ritka és az eseti hálózatok keverékei, ahol a közeli kapcsolatok számítanak, ritkán engednek be új tagokat, illetve szűk az a terület, amelyben közösen cselekednek. Hagyományosan ilyenek a családi vagy a baráti kapcsolatok hálózata egy közösségi portálon.

Mindegyik hálózatnak megvan a maga előnye és hátránya. Az individualista hálózatok a morális mérce okán hasznosak, a társadalmi kommunikációban viszont kevés van belőlük. A közbeékeltek a mindenkori mainstreamből kitaláltakat is összefogják, viszont hibájuk, hogy más szemléletűt csak nehezen engednek be. A

⁸ Ezen a ponton fontosnak tartom megjegyezni, hogy a hekkerek voltak az elsők, akik megvalósították az online együtt tervezést és cselekvést. Ilyen szempontból akár az aktív hálózatok elődjének is tekinthetjük őket. Általában a hibák kijavítása, tehát elsődlegesen jó szándék vezérelti őket. Míg a krekerek a hekkerek leágazásai, és a rombolás az elsődleges céljuk. Az orosz aktivistákat így a krekerek közé sorolhatjuk. Azonban írásomban a kettőt egybemosva, hekkernek nevezem.

hierarchikus hálózatok az oktatás területén lehetnek erősek, de mint általában a hierarchikus megoldásoknál, egy-egy információ lassan jut el az egyik csomópontból a másikba. Az izoláltak szerepe megnőhet krízis idején, azonban az a baj, hogy csak esetiek, és emiatt a legritkébbak, korlátozott a vizsgálhatóságuk.

Mint azt már írtam, vegytiszta hálózatokat nehéz találni, viszont arra jók, hogy értsük az aktívak szerveződésének logikáját. A vizsgálatukat csak nehezíti, hogy nem egyszer a nemzethatárokon túl fejtik ki hatásukat. Annyit azonban tudunk az aktívokról, hogy ők általában könnyebben jutnak az információkhoz. Bard és Söderquist alkotta *netokrácia* kifejezés illik rájuk, ami olvasatomban az aktívák szélsőséges megnyilvánulását jelenti.

A netokrácia elmélete szerint akié az információ, azé a hatalom, de mivel a netokraták nem tudják monopolizálni helyzetüket, emiatt folyamatosan harcban állnak az információ birtoklásáért. Ebben a harcban természetesen nem csak a felhasználók, hanem az összes többi szereplő is részt vesz. Viszont az egyes emberek tudása nem elég, a hálózatok tudása határozza meg, hogy ki lesz az elit. Ez egyben azt is jelenti, hogy az egyéni cél eléréséhez egy azonos céllal rendelkező hálózatra van szükség (Bard-Söderquist, 2002). Miután a civileknek ekkora tömegekben, mint az új technológiákon, még soha nem volt alkalmuk hálózatosodni, ezért a már meglévő régi hálózatok digitális formái előnyben lehetnek. Így a posztindusztrialista alapokon működő pártok vagy gazdasági szervezetek megelőzhetnék őket az információért folyó versenyben. Azonban egyelőre nem ez történik.

Pedig a politikának érdeke, hogy tematizálja az aktív hálózatokat, mert így tudja biztosítani a saját létét. Ez akkor is cél lehet, ha a hálózat nem minden tagja tartozik az ő politikai teréhez. A tematizálást pedig a legjobban úgy érheti el, hogy felismeri a hálózatokat és különböző gazdasági, politikai, esetleg kulturális eszközök révén leköteli őket. Ez már csak azért is szükséges, mert amikor azt írtam, hogy az aktívák számítanak a techno-meritokrata kultúra legnagyobb kritikusainak, akkor a kritikák célpontjába a politikát és a politikusokat is bele kell értenünk.

3. A különbségek

Táblázatba foglalva az eddig elmondottakat a következőket láthatjuk:

1. tábla: Az aktív-inaktív hálózatok néhány eltérő tulajdonsága

Eltérő momentumok	Inaktív hálózatok/individuumok	Aktív hálózatok/individuumok
Az új technológiához való viszonyuk	Az új technológia eszköz;	Az új technológia eszköz és cél;
A mindennapok helye	Az információs hálózaton kívül élnek közösségi életet;	Netizenek, információs ismeretségi hálózatok (social networks) tagjai;
Mire használják a hálózatokat?	Mozgósításra alkalmas kommunikációs csatornáként használják;	Az ún. web 2.0 (közösségi) internetezés hívei, véleményeket, információkat gyűjtenek és osztanak meg;

Szerveződési formáik	Smart mobs és flash mobs;	A cracker/hacker kultúra hagyományainak folytatása;
Szélsőséges megnyilvánulásai	Utcai zavargások;	Kormányzati-, banki-, média-szerverek megtámadása, zavarása;
Politikai szélsőségeik	Adhokrácia;	Netokrácia.

Forrás: Merkovity, 2008

A táblázat alapján úgy tűnhet, hogy eljön a „felhasználók hatalomátvétele”, azaz elmúlni látszanak azok az idők, amikor a választók olvasói levelek és telefonok útján tudtak üzeni a politikusoknak két választási kampány között. Az információs hálózatok segítségével immár mind az inaktív, mind az aktív hálózatok képesek azonnali reakciókat küldeni a politikusoknak, de nem csak nekik, a gazdasági szereplőknek, hivataloknak, hírességeknek stb., szintűgy. Mindez visszafelé is igaz, azaz a politikától kezdve, a gazdaságon keresztül, a kultúráig mindenki tagozódhat egy hálózathoz és interakcióba léphet a hálózatokkal. Azonban, amíg a felhasználók esetében aktív-inaktív hálózatokat látunk, addig a többi szereplő esetében legtöbbször inaktív hálózatokról, azaz a digitális technikákat csak eszközként használókról beszélhetünk. Ez felveti a kérdést, hogy egy jól körülhatárolható tömeg, azaz az aktív politikai, gazdasági és kulturális képviselő nélkül maradnak, és ezt kihasználva, a hatalom megszerzésének reményében, egy elit réteg magához édesgetheti őket? Ezt a kérdést elsősorban a politikatudományak lehet fontos megválaszolni. Az aktív és inaktív közötti különbségek vizsgálatával lehet feltérképezni napjaink politikáját, mivel ez a modell a felhasználók politikához való hozzáállásukból indul ki.

A technorealista jövő

Elolvasva az előző fejezetet, azt hihetné az ember, hogy rövid időn belül az aktív és inaktív hálózatok között feszülő ellentétek a társadalom szakadásához vezetnek. Egy netokrata elit veszi majd át az irányítást, amely az inaktív hálózatokat tartja a széleken. Véleményem szerint azonban nem ez fog történni. Az inaktív individuumoknak és az általuk alkotott inaktív hálózatoknak megvannak a saját Achilles-inaik, például az információs robbanás feltételes elfogadása. Ugyanúgy megtalálhatóak a gyengeségek az aktív individuumoknál és hálózatoknál is, ami az offline élet figyelmen kívül hagyása. A jövőjüket valahol a két hálózat valamint a professzionális szféra találkozásánál kell keresni.

I. A gyökerek

Első ránézésre talán lehetetlennek tűnhet a kapcsolat, azonban a gondolat koránt sem új. 1972-ben Marshall McLuhan szerzőtársával, Barrington Nevitt-tal a *Take Today: The Executive as Dropout* című könyvükben megjegyzik, hogy az „elektromos technológiának” köszönhetően a fogyasztókból gyártók válhatnak. Szerintük a technológia összhangba kerül az idegrendszerrel, aminek végredményeképp az ember nem hasonlítható a XIX. századi önmagához, hanem egy teljesen új életformát valósít meg (McLuhan-Nevitt, 1972). Később Alvin Toffler az 1980-as Harmadik Hullám című könyvében alkotja meg a *producers* (gyártók) és *consumers* (fogyasztók) szavakból a *prosumers* kifejezést, amelynek jelentése elsősorban a gazdasági szférára vonatkozik, miszerint az önellátó rétegeknek köszönhetően oly mértékben változik meg a termelés, hogy az megkérdőjelezi a posztindusztrialista gazdaság elméleteit (lásd Toffler, 1980: 265-288). A későbbiekben a *prosumer* szóban a *producer*-t felváltotta a *professional*, amit már kimondottan a felhasználók technológiai hozzáértésére értenek.

Ennek továbbgondolását Charles Leadbeater és Paul Miller tették meg egy 2004-es tanulmányukban. Az újdonság abban rejlik, hogy a technológiai újítókra és a másképp működő gazdaságra már nem különállóan gondoltak, hanem a kettőt egyként egy társadalmi elméletet gyártottak. Szerintük a „professzionális-amatőrök”, azaz a *Pro-Am*ek arra kényszerítenek, hogy átgondoljuk a bevett társadalmi felosztásokat. A munkájuk nem jellemezhető egyszerűen a hagyományos „alkalmazásban állni” jelzővel, vagy a professzionális és amatőr, gyártó és fogyasztó címkékkel. A köznyelv előszeretettel használja rájuk a munkamániás, stréber (*nerd*), technofil, vagy egyéb pejoratív tartalmú jelzőket (Leadbeater-Miller, 2004).

A *Pro-Am* lehet az aktív és inaktív hálózatok jövője. Gondoljunk csak arra, hogy az emberiségnek szinte mindig és mindenkor információra van szüksége. Ahol fizikailag nem érheti el az információt, ott a virtuális énjé jelenik meg. Miután a virtuális világban könnyebb információhoz jutni, ezért rengeteg adatot virtuálissá tesz, amit aztán hol az inaktív hálózataival, hol az aktív hálózataival szerez meg, ad tovább, dolgoz fel stb. Figyelembe véve a világ mai állását, az információ az emberiség egyetlen valódi *perpetuum mobile* elvét követő alkotása.⁹ Információt pedig, a hagyományos „gyártószektoron” túl, bármelyik *prosumer* vagy *Pro-Am* elő tud állítani. Az természetesen már más kérdés, hogy egy-egy ilyen információ mennyiben befolyásolja életünket. Ha egy *Pro-Am*ekből álló amatőrnek nevezett csillagász társaság (alapvetően inaktív individuumokból álló hálózat) felfedez egy bolygót, az ugyan hasznos információ, de keveseket fog érdekelni. Azonban ha egy amatőrnek nevezett újságíró – nevezzük blogírónak (aktív hálózathoz tartozó individuum) – megszellejtet egy korrupciós botrányt, arra sokan felkapják a fejüket.

⁹ Természetesen csak akkor, ha elfogadjuk, hogy a mai világ információit az ember alkotta, és nem a természet, vagy egy felsőbb hatalom.

Mind a keveseket, és mind a sokakat érintő információk eljutnak mindkét hálózathoz. Az már egy másik tanulmány tárgya lehetne, hogy hogyan reagálják le az információkat, de az biztos, hogy az eltérő reakciók miatt egyik hálózat sem marad le a másik mögött, hanem, miután kölcsönhatásban vannak, segítik egymást. A segítség forrása alatt pedig elsősorban az új technológiát kell értenünk.

2. A technorealisták

Végezetül, bízom benne, hogy a *Pro-Amek* révén sikerült bizonyítanom, hogy egy aktív hálózat tagjának lenni nem jelenti automatikusan azt, hogy az információhoz közelebb helyezkedünk el. A digitális társadalomban kölcsönhatások vannak, melyeket lehet tagadni, azonban legtöbbszörre hatással vannak. Ahogy Andrew Shapiro írja: „A technológia nem hasonlítható a halból készült ételekhez, melyeket egyesek szeretnek, mások nem, de nem is hasonlít az abortusz kérdéséhez, amelyet egyesek támogatnak, mások nem. Inkább egy kitörölhetetlen része a kulturális környezetünknek – amelyet igyekeznünk kell megérteni, annak minden homályos komplexitásával, hogy amennyire csak lehet, összhangba hozzuk magunkkal és együttes értékeinkkel” (Shapiro, 1999: xiv).

Azaz, ahogy Shapiro nevezi a technológia ilyen felfogását, a *technorealizmus* nem köthető egyetlen, az információs technológiákkal kapcsolatos utópiához vagy disztópiához. Nem is a technológia tagadókat, vagy a technológia szeretőket kívánja megszólítani. Valahol félúton van a két tábor között, és egyaránt hat az individuummokra és a hálózatokra is.

Az individuumból kiinduló hálózati sokféleség elméletét véleményem szerint elsősorban a politikatudomány és a politikai kommunikáció szakemberei tudják hasznosítani a politikai közösségek megértéséhez. Ehhez a politikai kommunikáció stratégiáinak már vannak gyakorlati tapasztalataik. Viszont szükség lenne egy szisztematikus áttekintésre, amely elemzi az elmúlt évtizedek politikai hálózatait a pártoktól a választókig. Ennek a munkának lehetne a végeredménye egy empirikus kutatás, amely kideríti, hogy melyek azok a múltbéli momentumok, amelyekre esetleges megisméltődésük előtt előre fel lehet készülni. Ezeket az eredményeket lenne érdemes elemezni a politikai kommunikáció eszközeivel, így nem csak az elmélet, hanem a gyakorlat is megújulhatna.

Lehet, hogy az aktív-inaktív modell egy zsákutca. Azonban ennek ellentmond egyrészt a Nemzetközi Távközlési Unió (International Telecommunication Union [ITU], 2006) jelentése, miszerint a Földön 2005-ben majdnem egymilliárd internethasználó volt, és ez a szám ütemesen növekszik. Másrészt 2000 előtt is lehetett találni, de az új évezred kezdete óta egyre több példát tudunk sorolni mind az aktív, mind az inaktív hálózatok akciói közé. Csak ez a két jelenség, az internet gyors terjedése és a hálózatok akciói, már alátámasztják az újfajta társadalmi struktúra eljövételt, ami egyelőre a digitális technológiákon való megosztottság képében ölt testet. Viszont ha az aktív és inaktív hálózatok egymás közötti kvázi harca továbbra is kiegyensúlyozott marad, akkor reménykedhetünk a technorealista jövő eljövételében, amely nem oldja meg a hagyományos digitális megosztottság kérdését, viszont a digitálisan megosztottakat mindenképp.

Bibliográfia

- 6, Perri (2004): Your friendship networks (in: McCarthy, Helen et al (eds): *Network Logic. Who governs in an interconnected world?* Demos, London, 129-142.)
- Appadurai, Arjun (2006): *Fear of Small Numbers: An Essay on the Geography of Anger* (Duke University Press, Durham–London)
- Bard, Alexander – Söderquist, Jan (2002): *Netocracy: the new power elite and life after capitalism* (Pearson Education, London)
- Barnett, Steven (1997): New Media, Old Problems: New Technology and the Political Process (in: *European Journal of Communication*, Vol. 12/2, 193–218.)
- Bradwell, Peter – Gallagher, Niamh (2007): *The new politics of personal information* (Demos, London)
- Castells, Manuel (2002 [2001]): *Az Internet-galaxis* (Network TwentyOne Kft., Budapest)
- Dewey, John (1927): *The public and its problems* (Henry Holt, New York)
- Estonia hit by 'Moscow cyber war' (BBC, 2007. május 17.
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/6665145.stm>, letöltve 2007. május 30.)
- Fernback, Jan (2003): Legends on the net: an examination of computer-mediated communication as a locus of oral culture (in: *New Media & Society*, Vol. 5/1, 29–45.)
- Fernback, Jan (2007): Beyond the diluted community concept: a symbolic interactionist perspective on online social relations (in: *New Media & Society*, Vol. 9/1, 49–69.)
- Gillmor, Dan (2004): *We the media. Grassroots journalism by the people, for the people* (O'Reilly, Sebastopol)
- Himmelsbach, Sabine (2005): Blog. The new public forum – Private Matters, Political Issues, Corporate Interests (in: Latour, Bruno – Weibel, Peter (eds): *Making things public. Atmospheres of democracy*, MIT Press, Cambridge, 916–921.)
- ITU Internet Report (2006): *digital.life* (International Telecommunication Union [ITU], Geneva)
- Király, András – Spirk, József (2007): Egy röpke előállítás benne van a pakliban (in: *Index*, 2007. november 24.
<http://index.hu/politika/belfold/tg4350/>, letöltve 2008. január 17.)
- Leadbeater, Charles – Miller, Paul (2004): *The Pro-Am Revolution* (Demos, London)
- McLuhan, Marshall – Nevitt, Barrington (1972): *Take Today: The Executive as Dropout* (Harcourt, Brace, Jovanovich Inc., New York)
- Norris, Pippa (2002): The Briding and Bonding Role of Online Communities (in: *The Harvard International Journal of Press/Politics*, Vol. 7/3, 3–13.)
- Rheingold, Howard (2002): *Smart Mobs: The Next Social Revolution* (Perseus Books, Cambridge)
-

- Shapiro, Andrew L. (1999): *The Control Revolution* (Public Affairs, New York)
- Sonnevend, Júlia (2007): Google Earth mint hiperpanoráma (in: *Élet és Irodalom*, LI./36., 12.)
- SSCD – Standing Conference for Community Development (2001): *Strategic Framework for Community Development* (SCCD, Sheffield)
- Stehr, Nico (2007 [2001]): *A modern társadalmak törékenysége* (Gondolat, Budapest)
- Toffler, Alvin (1970): *Future Shock* (Random House, New York)
- Toffler, Alvin (1980): *The Third Wave* (Bantam Books, New York)
- Tókos, Katalin (2006): Énbemutató, önjellemzés és identitáspróbák (az interneten) narrative-kommunikatív szövegekből (in: *Új Pedagógiai Szemle*, Vol. 2006/9, 48–61.)
- Wellman, Barry (2001): Computer Networks As Social Networks (in: *Science*, Vol. 293, 2031–2034.)